

I. YUSUPOV SHIGARMALARI TILINIŇ LEKSIKA-SEMANTIKALIQ HÁM STILLIK ÓZGESHELİKLERI

Allanazarov E.

*f.i.k. docent – Ájiniyaz atındağı NMPI
Qaraqalpaq tili kafedrası baslıǵı*

Esbergenova B.

*Ájiniyaz atındağı NMPI Qaraqalpaq tili
kafedrası assistent oqıtıwshısı*

Rezume: Maqolamizda tilimizdagi lingvistik birliklardan biri frazeologizmlarning badiiy tildagi qu'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bu'lib, shoir I. Yusupov asaralrida qu'llanilishdagi su'z ma'nolarining ta'sirchalikdagi u'ziga xos xususyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.

Tayanch su'zlar: lingvistika, frazeologiya, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, shakl.

Резюме: В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления фразеологизмов в художественном языке. В произведениях И. Юсупова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Resume: In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of phraseological units in an artistic language. In the works of I. Yusupov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

Key words: linguistic, phraseological, language, kontekst, concerning, peculiarities, semantical, forma.

Qaraqalpaq poeziyasınıń tili hám onda kórkem sóz sheberleri tárepinen jeke stillik maqsetlerde troplardıń, sonıń ishinde metaforalardıń qollanıwı arqalı milliy tilimizdagi sózlerdiń qollanıw órisiniń keńeyiwine erisiledi. stillik materiyallarına bay bolıp, hár bir kórkem sóz sheberi óz múmkinshiligi, jeke stili tiykarında ózine tán bolǵan dóretiwshiligine iye. Sóz sheberleri óziniń dóretiwshilik ustaxanasında xalqımızdıń ásirler dawamında jámlengen sóz baylıǵına súyenip, birneshe tomliq folklori hám milliy ádebiyatınan azıqlanıp, sózlerdiń mánilerin emocionallıq hám ekspressivlik jaqtan jılwalandırw arqalı sózdiń ruwxıy tásirine erisiledi solay etip, sóz órisiniń keńeyiw imkánıyatlarına erisedi. Sońǵı jılları ulıwma tilde, sonıń ishinde qaraqalpaq til iliminde de sońǵı jılları kórkem shıǵarma tili máselelerine ayrıqsha itibar qaratılıp, kórkem sóz sheberi óz dóretpeleri arqalı tilimizdiń cóz baylıǵın paydalanıwǵa salmaqılı úles qosıw sheberligi, kórkem sóz ustasınıń til ólshemi birliklerine itibarı, onı qollanıwdaǵı ózine tán ózgeshelikleri úyrenilip, sóz

qurallaridan paydalanilgan ayriqshalqlar taltaw arqali ashup beriwge qaratilgan izertlewler alip barilmaqta. Olar haqqinda lingvopoetikalq ilimiy izertlewlerdin misali retinde bir neshe sandaq ilimiy jumislardi misal etip korsetiwimiz mumkin.

I. Yusupovtin jaslayinan-aq xalq itibarina tusiwi, xalq ardaqlagan korkem soz ustasi bolw darejesine jetiwiniinde onin xalq doretiwshiligine sadq bolwinda, zamanlas soz sheberleriniin daretiwshilik mekteplerinen bilim alwinda dep tusiniwge boladi. Ol oz shigarmalarinda jamiyetlik turmistaqi barliq nizamliqlar, ekologiya zamanlaslariniin mashqalalarin har qiyli real turmishliq obrazlar arqali, korkem suwretlew qurallari arqali ayriwsha sheberlik penen suwretley aliw menen birge qaraqalpaq tiliniin, onin qollanilw kenligin keneytiwge ules qosti.

Til iliminde, sonin ishinde qaraqalpaq tili ilim tarawinda keyingi jillari korkem shigarma tili, onin soyleminiin jeke doretiwshilik individlerinde ozine tan bolgan tareplerin uyreniwde, sonin menen birge korkem shigarmani lingvopoetikalq jaqtan taltaw jurgiziwge ayriqsha itibar qaratilip atir.

I. Yusupov shigarmalari, onin shireli tili jariq kore baslagannan baslap ken jamiyetshiliktiin itibarin ozine tarta basladi. Korkem soz sheberleri, sinshilar, tilshi ilmpazlar shayir doretiwshiligine ozleriniin bahalarin dere basladi. Professor Q. Orazimbetov - "Shayirdin baspadan shigiriw menen elimizdin oqirshilar jamiyetshiligi tarepinen qizgin quwatlawga eristi. Ol tek shayirdin jeke doretiwshiliginiin jemisi emes, ol putkil qaraqalpaq adebiyatiniin jemisi bolp tabiladi",-dep joqari baha beredi. "Shayirdin tagi bir jetiskenligi ham onin poeziyasiniin qunliliqi sonnan ibarat, ol xalq tilinen sheber paydalananganligi bolip tabiladi. "Ana tilimizdi terein uyrenenligi, til bayliginan ken koldemde onnan duris ham orinli paydalananganligi sezilip turadi"-dep onin sheberligin joqari bahalaydi M. Jumanazarova. (4.12.)

Ekspressivlik manilik boyawlar sozdin qudiretin, tasirshenlik kushin arttiradi. Awizeki soylew stiliniin barliginda derlik intonaciya tiykarqi wazıypanı atqaradı. Solay bolsada korkem stilde intonaciyanin konnotativlik mani anlatiwı darejesi ayriwsha orin iyeleydi. Awizeki soylew tilinde intonaciya bolsa ayriqsha sistemaqa iye bolip turadi. Ol soylew madeniyati ritmi, soylewshiniin tezligi, dawis tolqini tembri ham patlerinen ibatrat bolip, soylemde jıynaqlı, iqshamlasıp keledi. Korkem tilde omonimler obrazlılıqtı payda etip, manilik procesi baslı eki wazıypanı atqaradı. Birinshisi – soz agımınıın manilik ozgesheliklerine ayırılıwın qalıplestirip,, jańa mazmun payda etiwı arqalı bir-birinen manilik ayırmashılıqlar kontekstte ahmiyetli orin tutadı. Ekinshi – korkem tilde ekspressivlik-emocionallıq jańasha manilikti payda etedi.

Kewliné yaratqannan keledi saza,
“Kewlin al” tez deyip, turǵan jerinde.
Kewlim menen sóz maydanın gezermen,
Tilim menen sóz marjanın dizermen,
Sózdiń anıq kánin tawıp júzermen,
Dáryasında qulash urıp oynayman.
Kózim ashıp, kórgen ana Watanǵa,...
Kózimdi toydırıp qaraǵım keler,...

Bul qatarlardagi “kewil” sózi hár qıylı mánilerde qollanılıp, “kewili kir-jamanlıq oylawshı,” “Kewlime yaratqannan – sezim tuyǵı”, “Kewlin al-táselle” mánilerde qollanılıp omonimlerdi payda etken.

logikalıq mánilikke iye hár bir sózdiń ózi bir awıspalı mánilikke iye bola alǵan. **Kózin asıp-tuwılǵannan berli mánide, Kózimdi toydırıp- qanaatlanıw, ráhátleniw** mánide qollanılıp, omonimler jaratıw arqalı sózdiń tásir etiwshilik kúshin taǵı da arttırıa túsken.

Sóz mánisiniń sinonimlesip keńeyiwi awızeki hám jazba sóylew procesinde eń aldǵı menen tásir etiw quralı sıpatındaǵı qásuyetlerin anıqlaydı hám esitiliw arqalı sestıń tembri, joqarı yamasa tómengliline ajratıladı, tınlawshı onı parqlay aladı. Taǵı bir tárepi, stillik jaqtan intonaciya tásir etiw wazıypasınan basqa bildiriw, maǵlıwmat beriw wazıypasın da atqaradı. Intonaciyanıń ózgerip barıwı sóylewshiniń ruwxıy halatın da túsindiredi. Sózlewshi sóziniń mazmunı onıń maqsetiniń kórinisi sıpatında qalıplesedi, intonaciya bolsa mazmunnıń obyektiv hám subyektivligin kóriwge boladı.

Denotantlıq sóz mánisi kórkem tekstte qollanılıp, ekspressiv-emociyonallıq tiykarında konnotativlik máni bildiredi. Konnotativlik máni denotativlik mánige júklengen bolıp keledi. Intonaciya sóylewshiniń sózine belgili dárejede stillik boyaw beriliwine áhmiyetli qural esaplanadı. Máselen ásterek sóziniń intonaciyası úyrenilgende tómendegi mánilerdi anlaw múmkin: ótinish, jalınısh, eskertiw, usınıs, xabarlandırıw, tańlanıw, buyırıq hám t.b. lar anlasılǵanıń kóremiz.

Ol tereńliklerde máńgi ot qushıp,
Jerdi kerner bir kúsh—qudiretli júrek.
Onıń sırın ashıp, meńgeriw ushın
Bilim, mártliq, jiger, oyshılıq qerek...

Tilimizde qollanılıp júrgen funkcionallıq leksikalıq mánilerge iye sózler zat penen qubılıstıń tuwra mánisin anlatpaydı al onıń ekinshi awıspalı mánisin bildirip keledi.

Bul awıspalı mání sózdıń gápte sintaksisilik xızmetke baylanıslı awısıp keliwi arqalı jasaladı. Funkciyonallıq awıspalı shártli mánili sóz emociyonallıq xarakterge iye bolıp, onıń tásirshenligi kúshli boladı.

Aqıl, sana-sezim, durıslıq-hújdannıń,
Gezeksiz byurosın shaqırıp dárhal,,
Murnın uwsa ózimshillik- haywannıń,
(Máseleniń genjesi usında bolar).

Bul mısaldaǵı **aqıl-sana-sezim**, sózlerinde usı kontekstke baylanıslı sintaksislik shártli sinonimlik mániler saqlanǵanlıǵın kóremiz. Olardıń jasalıwı haqqında sóz etilgende til iliminde ayırıqsha itibar menen qaraladı.

I. Yusupov shıǵarmalarınıń tillik sóz tańlaw qásiyetlerin úyreniw arqalı biz onıń júdá erte endi qolına qalam alǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Biz da mine sonday iygilikli jumıslardıń dawamı sıpatında adibning tek ǵana gúrrińlerin analizge tortdik hám olardıń lingvistik, poetik qásiyetlerin analiz etdik. Gúrrińlerdi analiz etiw processinde jazıwshı tiliniń qanshelli ayırıqshalıǵın, tildıń hár qanday qurallarından uqıp menen paydalanganini, hár bir qaharman xarakterin, tilin kórsetip beriwde bir-birin tákirarlamagan halda ayırıqsha individuallıq menen yondashılğanini kórip óttik. Shayır poeziyasında emocional-ekspressivlik joqarı bolıp, bul jaǵday avtor shıǵarmalarınıń oqıwshı ushın qızıqlı, janlı tárzde kórinetuǵın bolıwın támiyinlewge xızmet etken.

«Sulıw, súy sen meni!—deydi sol hawaz,—
Seniń ashıǵıńman, kel qushaǵıma !
Arqadan adasıp kelgen quba ǵaz ,
Seni aparayın lázzet baǵına,...

Shayır ekspressivlikti payda etiwde basqa til birlikleri sıyaqlı sóylew tiliniń de óz ornı bolıp, olar jardeminde bir qansha mániler ańlatıw múmkin ekenligin kórsetip bere alǵan. Metaforalardı sóz mánisiniń keńeyiw usıllarınıń biri sıpatında, sózdıń kóp mánililiginiń payda bolıwı hám biri retinde úyreniwde de sol baǵdar esapqa alınadı.

Kegeyli boyında qalǵan nartlarım,
Siz qanday óskensiz, nárwan bolǵansız,
Dawıl menen bas baylasıp mudamı,
Gúreste bel bermes palwan bolǵansız.

I.Yusupovtıń usı qosıq qatarlarındaǵı metaforalasqan «nartlarım», «nárwan bolǵansız», «bas baylasıp», «bel bermes palwan» sózler ádettegi sóz mánileri sáykes komponentleriniń dástúriy semantikalıq baylanıslıǵı dárejesine jetken mániler sıpatında qalıplesip ketken.

Uliwmalastırıp aytqanda, I. Yusupov dóretiwshiligi óziniń mánisi keń sozlik baylıǵı, sózden sheber paydalanıw arqalı onıń stillik gózzalıǵı, xalıqshıl ruwxıy dúnyası menen oqıwshı qálbinen tereń orın alǵanlıǵı menen ajıralıp turadı hám qaraqalpaq tiliniń sóz baylıǵınıń órisin keńeytiwge salmaqlı úles qostı..

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. Тошкент, 2007.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. Nókis-1998
3. Кеңесбаев С.И.Қазақтілі қалыптанған сөз топтары (қос сөздер, идионімдер мен фразалар). Автореф. дисс. ...-д-ра филол. Наук// Алма-ата, 1944;
4. Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка: Автореф. дисс...канд. филол. наук // Москва, 1952;
5. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. - Москва,1954, - С.181-216.
6. Кожаметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданылыўы.- Алматы, 1972, - Б.54,58
7. Йўлдашов Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд,1999. «СамДУ нашри» 200-б.
8. I. Yusupov. Tańlamalı shıǵarmaları“Qaraqalpaqstan” Nókis -1994.